

Makkai Sándor: *Holttenger**

Dienes Dénes

Makkai Sándor Erdélyben született 1890. május 13-án értelmiségi családban. Édesapja a Bethlen Kollégium tanára volt. Tizenhárom testvér között Sándor volt a legfiatalabb. Teológiát és bölcsészetet párhuzamosan hallgatott Kolozsváron, református lelkipásztor lett. 1926 és 1936 között erdélyi református püspök. 1936-ban Magyarországra költözött, ez a tette megrázta az erdélyi magyar közéletet. Tudós teológus, pedagógus, irodalmár – s amit kevesen tudnak – jeles festőművész. 1951-ben hunyt el.

1915-től két esztendeig volt lelkipásztor Vajdakamaráson – a regényben Virágos –, az erdélyi Mezőségen. *Holttenger* című önéletrajzi ihletettségű regényének bázisát itteni élményei adják.

A *Nyugat* 1937. évi 6. számában Passuth László – gyermekkorát ő maga is Kolozsváron töltötte – az alábbi gondolatokat fogalmazta meg a regény kapcsán:

„A Mezőségre új papot visz egy döcögő parasztszekér. A tájék arcára ráfagy a rémület, mint Vincent van Gogh didergő szépia-bokraira, az őszi esőktől felhólyagzott anyaföld magábaszívja a kerékagyat s köröskörül tengerre dagadtn állja el a jövővény előtt az utat.

* A tanulmány az Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézet támogatásával valósult meg.

Ami ezen a mozdulatlan vadvízen túlesik, az a legősbibb erdélyi kisvilág. Egymásba barázdált nemzedékek vívják itt századok óta a maguk szívós, engesztelhetetlen közelharcát. Kereszt, kakas, vagy pravoszláv misemondás hite épűg szétveti őket, mint egymást fojtogató szűkös földsávjaik, melyek tagosítás nélkülű aprózódtak fel az egykori jobbűg-telkeik helyén. Minden falu más faji képletet mutat, egyik még a honfoglalás jogán birtokos kisurak telepítése, másika paraszt-tű vedlett armalistűk szegénysora. E gazdag rétegezetsűgű magyarok közt kűszik végűg a zűrt faji egysűgű, tagozatlan román folyondár. A fajok e parányi katlanában apró, falusi koncokért patriarkális, rég-telepes zsidók birkóznak nyers, keménysűvű örményekkel, míg minden faluvége gyanús fertűlyaiban cigánynépek primitív, idegen ethnosza ver gyökeret.”¹

Makkai művét többnyire társadalmi regényként tartja számon az irodalomtörténet. Azon irodalmi művek köze tartozik, amelyekben a szerző a magyar realizmus kíméletlen éleslátásával a 20. század eleji magyar falu megoldás után kiáltó, égető probléműit tárja a nyilvánosság elé, igen határozott lépést téve a valóságos magyarsűgismeret felé is. A kisebbsűgi sors égető kérdesei még bonyolultabbű és feszűltűsűggel teltebbű teszik a túlélési stratégia megtalálásának nehéz útját. Miután az írő református lelkipásztor, a falu világába jelentűsen beűgyazódott református egyház helyzetére és szerepére is fény vetűl. Bennűnket jelen sorok keretei között elsűsorban ennek a fénynek a színei érdekelnek: az egyházkép ábrázolása és regénybeli értékelése.

Dr. Katona László friss diplomás református lelkipásztor külföldi tanulmányűtra készül, de közbeszól a háborű, várnia kell. Tűbori lelkészű szolgálatra alkalmatlan gyenge fizikuma miatt a frontra nem mehet, így a pűspök vallástűnűrű nevezi ki, egyelőre átmeneti idűre. Már ezen a ponton, a regény kezdű lapjain világossűg vűlik, hogy az új lelkészűnemzedék perspektívűjában az elméletű tudományossűg szembekerűl a hagyományos, kegyessűgi szempontokat hangsűlyozó gyakorlatű teológűi megközelítűssel. Csak semmi modern teológia² – hangzik el a kinevezűskor az idűs pűspök tanácsa, Isten helyett nem való az észben bizakodni. Az ifűű tudos azonban azon az állásponton van, hogy a modern bibliakritika a hit lűnyegének tisztább felfogásűra vezet, segítű a 20. század emberét az egyházhoz való visszatűlűlásban. Ha a Bibliáról lehűmozzuk a legendás elemeket, elhűrűtjuk azokat a gűtűkat, amelyek a modern embert tűvol tartjűk a hit lűnyegétől. Ezzel a pedagógűi optimizmussal vűgott neki a remén-

1 PASSUTH László: Holttenger: Makkai Sándor könyve, *Nyugat*, 1937/6. 447.

2 MAKKAI Sándor: *Holttenger*, Révai kiadás, Budapest, 1936. 6. URL: <https://mek.oszk.hu/10800/10875/10875.htm> (2025. 07. 23.)

teljes jövőnek. Az a friss tapasztalata sem zavarta túlságosan, ami rövid ideig tartó vallástanársága során csak erősödött, hogy a református egyház idősödő vezetői mélyen konzervatív álláspontot képviseltek a teológiában éppúgy, mint a pedagógiában, mintha a jelen elmaradottságának fenntartásában volnának érdekelték. A bikahangú esperes például elhitette magával, hogy az ifjú nemzedék rajong érte, a teológiai professzoroknak, vagyis valójában a tudománynak örök ellenségeként határozta meg önmagát, ennél fogva prédikációi unalmas közhelyek gyűjteményei voltak, ezért a tartalmat, az üzenetet a hangerővel pótolta. De dr. Katona nemzedékbeli lelkésztársai között is a kisebbséghez tartozott, azok közé, akik mindenben a szellemet, a tudományt keresik, s ennek alapján a megoldásokat. A többség, még ha tehetséges is egyes tagjaiban, lomha közönnyel viseltetett a szellem követelményeivel szemben. Ezért idomultak a környezetükhöz, nem akarták a gyülekezeteket a szellemi megújulás útjára vezetni, az elmaradott állapotokon változtatni nem igyekeztek, legfeljebb a saját helyzetük könnyítésén fáradoztak. Milyen büszke volt például az esperes, hogy a sárból küzdötte fel magát a városi parókiába. A fiatal lelkészek előtt ez adta meg tekintélyének lényegét. Életfilozófiáját sokan osztották is közülük, amennyiben a külföldi tanulmányokat is végző tudós teológusokat nem tartotta alkalmas népvézereknek, mert a népet nem ismerik, s „nyavalyás német elméletekkel”³ akarják traktálni az embereket. Akadtak követői abban a gyakorlatában, hogy a tudományt a Teológián felejtette, még a héber bibliáját is elásta a papi vizsga után az iskola kertjében, jelképesen kifejezve, hogy a gyakorlati pályán semmiféle elméleti teológiai tudomány kísértésébe nem fog beleesni. Nagy tudomány a falusi papság, fiaim⁴ – mondogatta ifjú szolgatársainak. Erős, érces hang, tekintélyes termet, nyájasság a parasztok iránt – a többi jön magától. Talán soha nem írt saját igehirdetést, hanem megtanulta általa neves szerzőknek tartott igehirdetők üres frázisokkal teli prédikációit, főleg azokat, amelyek könnyeket is kicsaltak a hallgatóság szeméből. Ennyi elég is volt a szellemi életből. Csak ríkasd meg őket, s a hangodat ne kíméld – ez volt László számára is a legfontosabb gyakorlati tanácsa.

Dr. Katona László a beiktatási istentiszteleten szembesült először a tradíciók között élő falusi egyházi világgal. A fehér falú templomot, bár zsúfolásig megtelt néppel, ridegnek találta. Az ülésrend és a hagyományos ünnepi öltözködés nem annyira a nép méltóságát, mint inkább a megrögzött szokásokhoz való öntudatlan ragaszkodását demonstrálta. A gyülekezeti éneklés a minden méltóságot nélkülöző liturgiai igénytelenség mintapéldája volt. Az „orgona

3 Uo. 19.

4 Uo. 20.

felhördült”, „nagy keservesen nekiindult a Te benned bízunk meredekjének”.⁵ A gyülekezet egyes tagjai mindenáron túl akarták harsogni a többieket, cikornyás egyéni szólamokkal igyekeztek kitűnni a vontatottan éneklő, nem Istent dicsérő, hanem saját magát szórakoztató gyülekezetből. Makkai regényben festett egyházképének ez a sajátosan és tömören, de minden bizonnyal realiztikusan ábrázolt liturgiai jelenség az egyik legsötétebb tablója.

A falu megismerése során egyre erőteljesebben érelődött meg az ifjú lelkipásztorban a néppel való szolidaritás érzése. Nem nyomort látott, hanem nyomorúságos elmaradottságot minden tekintetben: kulturálisan, szociális tekintetben, életfelfogásban, a perspektíva hiányában, azaz a modernizáció iránti teljes igénytelenségben. Megdöbbenette az is, hogy az „urakat”, tulajdonképpen a faluval valamilyen viszonyban lévő felső középosztályt, mennyire nem érdekelte a paraszti világ helyzete. Ugyanakkor meggyőződésévé vált, hogy a változás, a megújulás munkálásának az élére kell állnia a lelkipásztornak. Rövid idő alatt részletes program víziója bontakozott ki lelki szemei előtt: a népet fel lehet és fel is kell emelni lelki és anyagi eszközökkel. Vallotta, hogy ez a szándék elidegeníthetetlen része a lelkipásztori hivatásnak. Az „isteni részvét” nem lehet idegen a pásztortól, mert örökké a fülébe cseng az átok alól felszabadító isteni szó: szánaokozom a sokaságon (Mk 8,2). Ez pedig nem csak prédikálásra, de cselekvésre is ösztönöz. A prédikálással kezdődik, mert a népet fel kell emelni a magasabb szellemi világba, ami felébreszti benne a változás igényét. A változás gyakorlati megvalósulásában is aktívan részt kell vennie a falu papjának. A gyakorlati megvalósulás párhuzamos úton jár: hitépítés és ismeretterjesztés.

Ebben a nemes elhatározásban társként kínálkozhattak volna a hasonló helyzetben szolgáló lelkipásztorok. Virágos fiatal, tudós papja azonban megdöbbenve látta, hogy kollégái a szellemi igénytelenség mintapéldányai. Nem művelik a lelkipásztori tudománynak egyik ágát sem, nincs semmiféle víziójuk a gyakorlati lelkési munka kiteljesítése tekintetében. A megcsontosodott tradíció silány kenyerét eszik, s ezzel táplálják gyülekezeteiket is. Lelkési kört szervez, s rendszeres találkozósaik alkalmával igyekszik kollégáit bevonni a tudományművelésbe azzal a szándékkal, hogy a szellemi élet ösztönző erőként hasson hivatástudatuk megújulására.

Erdélyben nagy hagyománya volt a patrónusi rendszernek. A földbirtokosok századokon át nyújtottak anyagi segítséget a gyülekezeteknek, védelmet a lelkipásztoroknak, s igen gyakran példás kegyességi életükkel mintát is adtak a híveknek. A patrónusi rendszer formálisan megmaradt, de a 19. század során, a teológiai liberalizmus jelentős befolyása nyomán, szinte teljesen kiüresedett

5 Uo. 39.

ez a hagyományos szerep. Dr. Katona László keservesen tapasztalta azt a rideg távolságtartást, ami megmutatkozott a patrónusok részéről a megújulás ügyét illetően. A paraszti sorban élő reformátusokat tulajdonképpen megvetették, spirituális igényesség hiányában a gyülekezeti élet sem érdekelte őket.

A sok keserves tapasztalat betetőzése volt, amikor a falu válsághelyzetében – járvány idején – az ifjú lelkipásztor arra döbbsen rá, hogy gyülekezete meghallgatja ugyan rendszeresen a templomban, dicséri is prédikációit, a személyes lelkigondozást sem utasítja el, de valójában nem hallgat a papjára. Miután a közösség álláspontjával szemben dr. Katona László az orvos mellé állt a járvány hatékony kezelése ügyében, a gyülekezet ellenségének tekintette, urak barátjának minősítette. A közösség ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy a nagy megújulási kísérlet iránt is közömbös, abból éppúgy nem kér, mint a papjából.

A *Holttenger* a lényeges pontokon határozott azonosságokat mutat Móricz Zsigmond *A fáklya* című regényével. A végkifejlet Makkainál is teljes kudarc, viszont ez személyes tragédiával nem jár – Matolcsy Miklós lelkész tragikus körülmények között meghal Móricz műve végén – Katona László-Makkai Sándor jelentős egyházi pályát fut be később. Móricz regényének zárásából hiányzik a perspektíva – elvégeztetett, de semmi sem tisztázott –, viszont a *Holttenger* ad némi reménységet a jövőnek: bár az utcán már román katonák masíroznak, a lelkész-tanítónő házaspár kisfia a karácsonyfának örvendezik. Majd talán a jövő nemzedék...

A *Holttenger* 1936-ban jelent meg, éppen abban az évben, amikor Makkai Sándor feladta a kisebbségi sors küzdelmeit, elhagyta Erdélyt, és áttelepült Magyarországra. A következő esztendőben *Nem lehet* címmel egy esszét jelentetett meg a budapesti *Láthatárban*, mintegy választ adva sokakat botránkoztató lépésére: „szolgasorsban, lefokozott életformák között hosszú időig el lehet tengődni, de nem lehet fejlődésképes nemzeti életet élni, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet embernek lenni”.⁶ A *Holttengert* is lehet egyfajta magyarázatként értékelni: egy vezető értelmiségi, református püspök, a kisebbségi sorsban élő erdélyi magyarság nagybefolyású személyisége feladja a küzdelmet, erre a lépésre azonban – egyebek mellett – maga a közösség (is) kényszeríti, mert nem tud vagy nem akar vele együtt mozdulni a megoldást nyújtó megújulás felé. Elsősorban a felelős értelmiségi kudarcos tapasztalata

6 Horváth Sz. Ferenc: A Nem lehet vita háttéré és ideológiai összefüggései, *Látó Szépirodalmi Folyóirat*, 18. évf. 3. sz. (2007. március) URL: <https://epa.oszk.hu/00300/00384/00047/631.html> (2025. 07. 23.)

mindaz, amit dr. Katona László lelkipásztor megél: a közösség éppen lelkiekben-szellemiekben nem tud/nem akar elindulni a felemelkedés útján. S miután református püspökről van szó, megkerülhetetlen a feltételezés, hogy maga a református egyház is ilyen mozdulatlanságba csontosodott közösség: holttenger – olyan közeg, amiből hiányzik a magasabb rendű élet feltétele.

A mezőségi holttenger a Trianon utáni erdélyi magyarság helyzetének előképeként jelenik meg a regényben. Ebben a tájegységben már emberemlékezet óta kisebbségben él a magyar etnikum, éppen református földesurak által betelepített pravoszláv románok között. Az itteni magyarság társadalmi életének legfontosabb intézménye a református egyház. A pedagógusokkal együtt, de tőlük hangsúlyosabb szerepben a lelki-szellemi élet vezetői a lelkipásztorok. A valóságban az egyház olyan, mint a nép, holott az ideális helyzet az volna, hogy a nép legyen olyan, mint az egyház. Ezért az egyház közösségépítő, közösségformáló szerepe felértékelődik. A nem spirituális területeken is meghatározó jelenlétet kell megvalósítania. A passzivitásba sülyedő helyzetértékelésében pusztán a panaszig jutó közösséget aktivizálnia kell: cselekvő módon vegyen részt sorsának alakításában. Ugyanakkor a református hitvallási keretek között élő magyarság életében a református egyház a magyarság kulturális és nemzeti azonosságtudatának megőrzésében, erősítésében kulcsszerepet játszik. Reformátusnak lenni és magyarnak lenni tulajdonképpen ugyanazt jelenti ebben az összefüggésben. A hit, közösség, megújulás nagy hármásában a túlélési stratégiának a református vallásgyakorlás az egyik pillére.

A regény nagy kérdése, hogy tudatában van-e ennek az egyház és felkészült-e erre a rendkívüli hivatásra. Makkai látásában, a század elején, egyáltalán nem ideális a helyzet. Üres tradíciókra, jobb esetben lelkiségi megfontolásokra hivatkozva a lelkipásztorok nem fordítanak kellő gondot a folyamatos szellemi életre. Ez a legfőbb oka annak, ha az egyház botladozik és lemarad hivatása betöltésének rögs útján. A *Holttenger* lelkipásztor főhőse a szellemi megújulást elsősorban a filozófia és a teológiai liberalizmus bibliakritikáján nyugvó teológiai szintézis talajáról kívánta elindítani lelkész társai között. A fiatal Makkai tudomány iránt érdeklődő nemzedékének volt ez az álláspontja, ami az akkor újkeletű vallástudomány művelésében öltött testet. Később Makkai álláspontja némiképp változott, üdvözölte Tavasz Sándor 1932-ben megjelent *Dogmatikáját*, amely a vallástudományt hátrahagyva visszaérkezett Kálvinhoz, ugyanakkor eljutott a dialektika teológiához (Karl Barthoz). „Dogmatikáját az az őszinte és alapvető törekvés tölti el, hogy az összes kérdést egyedül az Ige, a Kijelentés vilá-

gításában lássa és láttassa meg” – írja Tavaszy művéről.⁷ Ez a pozitív fogadtatás elsősorban a Kálvin-reneszánszának szólt. Makkai Sándor határozottan képviselte és ösztönözte is az egyháztársadalmi kiteljesítését a modern Kálvin-recepciónak. A református értelmiségnek szánt munkájában így foglalt állást:

„A vallás a maga tartalmának értelmi kifejezésében és az értelmi világkép vallásos átsugárzásában először világnézetté lesz, és ebben elvileg biztosítja Isten uralmát a világ felett. [...] Ilyen vallás, ez a vallás a kálvinizmus. Ez azt jelenti, hogy a kálvinizmus a kifejlett vallás. A maga vallási és egyházi közösségéből elsősorban mint kálvinista világnézet lép a világba s veszi fel a harcot azokkal a világnézeti típusokkal és irányzatokkal, amelyek mind ezért az elvi világaluralomért versengenek, hogy ennek alapján aztán a gyakorlati uralmat is megszerezhessék.”⁸

Makkai a szétszakított magyar reformátusság összetört öntudatának újjáteremtését remélte ettől a programtól. Teológiai szempontból azonban ingoványos talajra lépett, mert minden világnézet alkalmas arra, hogy valláspótlékká váljon – állapítja meg Török István, ugyan konkrét utalás nélkül, de nyilvánvalóan feltételezve, hogy olvasói ismerték a főként holland gyökerekből táplálkozó „történelmi kálvinizmus” mozgalmát.⁹ Jelen esetben maga a program – az öntudatos kálvinizmus –, a maga gyakorlati megvalósulásában azt a nemkívánatos esélyt hordozta magában, hogy beférkőzik az egyén és Isten közé. Ettől kezdve a református ember nem Istentől kér életprogramot, hanem valójában elszakad az „élő víztől” – hogy bibliai kifejezéssel éljünk –, és világnézete révén jut kész – vagy annak vélt – megoldások birtokába.

Ha már utaltunk Móricz regényére fentebb, föltétlenül meg kell azt is jegyezni, hogy neves realista írónk 1906-ban beiratkozott a budapesti Teológiára. Elsődleges motivációja a szekularizáció térhódításának megtapasztalása volt. „Az emberiség történetében nem volt több olyan korszak, amelyben minden egy év oly óriás tömegeknek pusztította volna el vallásos hitét, mint a mi életünk esztendeiben történik.”¹⁰ Miért van ez, és mi a kivezető út? Móriczot ekkor elsősorban bibliakritikai kérdések érdekelték, s Biblia-tanulmányozása

7 MAKKAI Sándor: Református Keresztyén Dogmatika. Dr. Tavaszy Sándor könyve, *Református Szemle*, 1932. 163–169.

8 MAKKAI Sándor: Öntudatos Kálvinizmus. A református magyar intelligencia számára, Cluj-Kolozsvár, 1926. 53.

9 TÖRÖK István: *Dogmatika*. Amsterdam, 1985. 8.

10 VARGHA Kálmán: Móricz Zsigmond fiatalkori tanulmányai, *Irodalomtörténet*, 48. évf. 4. sz. (1960). 249.

vallásfilozófiai megközelítésű volt.¹¹ Ugyanez jellemezte a kolozsvári, tudomány iránt érdeklődő teológiai hallgatókat is ebben az időben. Talán nem túlzás azt vélelmeznünk Makkai és Móricz teológiai érdeklődésének analógiája alapján, hogy a magyar református értelmiség egyes jeles tagjai vallástudományi alapon igyekeztek választ adni a szekularizáció által felvetett nagy kérdésre, hogy tudniillik milyen szerepe lehet a református egyháznak ebben az új helyzetben általában a társadalom, közelebbről pedig a magyarság életében. Móricz arra jutott, hogy a vallás szerepe nem szűnt meg a modernitásban, csak szűkebb térre szorult vissza, mivel elvesztette világmagyarázó jellegét. Tehát egyházra is szükség van. De milyen egyházra? Néhány évvel később, a *Nyugat* hasábjain már így nyilatkozott: „A magyar protestantizmus problémáját senki sem értheti meg, aki teológiai vagy morális, vagy teoretikus filozófiával akar hozzáférközni.”¹² Móricz ebben a tanulmányban lesújtóan vélekedik a református lelkészi karról. Az lesz lelkész, aki „életharcra”¹³ képtelen. Az életre képzést sem kap, ezért a nép elidegenedik tőle, ennél fogva a református egyház el is fogja veszíteni a híveit. Modern lelkészképzés kell, ahol nem „teológiai szecskát vetnek a papnövendékek elé”,¹⁴ hanem népvezéreké nevelik őket, ők menthetik meg egyházukat s benne népüket. Móricz látásában a korszerű református lelkész nem teológus többé, hanem inkább szociológusba oltott politikus. A *Holttenger* Katona Lászlója nem merészkedik ilyen messzire a „lelkész-kritikában”, de abban mégis közel áll Móricz álláspontjához, hogy a közéleti kérdések területén kiemelten fontos gyakorlati szerepe van a papnak.

A 20. század végére kiérlelődött református teológiai álláspont szerint a *Holttenger*ben is megjelenő – Móricznál radikálisabban érvényesülő – szellemi/tudományos törekvés református talajon zsákutcának bizonyult. Ma még érvényesnek tekinthető az a látás, különösen Barth teológiájának nézőpontjából tekintve, hogy az egyháznak semmiképpen nem lehet elsődleges küldetése a társadalmi kérdések gyakorlati vitele vagy a népnemzeti ügy ápolása. Másodlagos formában azonban természetes módon érvényes lehet ez a törekvés, hiszen a magyar reformátusság a saját nyelvi-kulturális, társadalomformáló hagyományaira építkezve hirdeti az evangéliumot. Ugyanez érvényes a lelkipásztori hivatásra is. A lelkész nem népművelő, nem közösségszervező, mégis Isten igéjének hirdetőjeként műveltséget is közvetít és közösséget is épít. Profétai

11 Az *A Fáklya*-ban Matolcsy Miklós szájába adva Móricz, népszerűbb formában, elő is adja Biblia-tanulmányának egyes részleteit. A tanulmány az *Athenaeum* 1907-es és 1908-as évfolyamában jelent meg.

12 MÓRICZ Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája, *Nyugat*, 1913/16. 209.

13 Uo. 214.

14 Uo.

küldetésében pedig úgy vesz részt a politikai életben, hogy Isten igaz Igéjének szellemében kritikusan közelít meg társadalmi-politikai ügyeket. Semmiképp sem cserélheti fel viszont sem az eszközöket, sem pedig a célt: Isten országát építi az Ő akarátának keresésével és hirdetésével. Ha ez a feltétel teljesül, a társadalomépítő szolgálat és magyarságmegtartó munka nem válik pótcselekvéssé.

A *Holttenger* jelentős kulcsélménye, hogy a lelki vezető és a közösség között – valahol félúton – elveszett a „szent bizalmi kapcsolat”, amelynek hiányában a gyülekezet nem érzi egzisztenciálisan fontosnak a lelkipásztor által közvetített üzenetet, legyen az bármilyen természetű, spirituális, életvezetési vagy közéleti meghatározottságú. Lényeges lenne tisztább képet kapnunk erről a félútról: mikor, hogyan, milyen folyamatok között ment ez végbe, mennyiben írható ez a ma is létező helyzet a szekularizáció számlájára, illetve, milyen felelőssége van ebben a mindenkori lelkipásztornak, s leginkább az ún. hivatalos egyháznak. E dolgozat jellege nem engedi meg, hogy a kérdésfelvetésen túl részletekbe menő elemzést adjunk, s a kereteket szétfeszítené a pusztán lelkipásztori tapasztalat alapján megfogalmazott, s így a történeti mélyfúrásokat értelemszerűen nélkülöző válaszadás is. De azt mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy Makkai regénye ebben a tekintetben nem veszített aktualitásából, korunk református egyházának válságtünetei nem kis részben ebben az általánosan rögzült valóságban gyökereznek. Végső soron, ne takargassuk, nem tudjuk hitelesen megszólítani az embereket ma sem. Legalább azt tegyük meg a különböző intézmények halmozása közben, hogy Makkaihoz vagy éppen Móriczhoz hasonlóan elgondolkodunk a kérdés fölött.

Sándor Makkai: *Dead Sea*

The novel raises several questions: Does the pastor have a role to play in finding practical solutions to social problems? Can preaching the gospel be linked to reforming the living conditions of the local community? Is a church operating within traditional theological frameworks capable of reaching out to secularized people? What role do the church and pastors play in the life of a national community living in a minority situation? Ultimately, do intellectuals responsible for the community have a role to play in the field of religion in solving social issues?